

שליט, אברהם, מבוא לקדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו (ספרים א'-י)...
ירושלים, תש"ד. LXXXII ע'.

[הדפסה מיוחדת מתוך: יוסף בן מתתיהו [פלביוס יוספוס]. קדמוניות היהודים, תרגום מיונית וצירף מבוא, הערות וביאורים, מפות ותמונות אברהם שליט. כרך ראשון: ספרים ראשון-עשירי. ירושלים, הוצאת מוסד ביאליק על-ידי חברת "מסדה" (1944). LXXXII + 370 + [1] + קסג ע'.

* א'

שליט¹ (להלן - ש.) פותח בהערותיו של יוסף בן מתתיהו (להלן - י.) בהקדמתו לקדמוניות היהודים (להלן - קהי) על המניעים לכתיבת דבריימים, ונותן סקירה על ההיסטוריוגרפיה העתיקה, הקלאסית, מתחילתה עד זמנו של המחבר הנדון. הוא מתחיל בתוקידנס, אבי שני המושגים העקרוניים: אמת ודיוק, והולך ומתאר את המושגים: קורות-עמים בצורה מונוגרפית (תוקידנס מחולק) והליניקה, בהתפתחותם ההיסטורית. - אך יש לציין כי פעולתו של הירודוטוס, כחולייה בשלשלת ההתפתחות ההיסטוריוגרפית, בהתאם למחקר החדש, לא הוצגה באורה הנכון². תיאור היסטוריו-גרפי זה היה זקוק לפיתוח יתר, בכיוון אפקי, כלומר לפי השתלשלות הזמנים: הירודוטוס / תוקידנס / קסנופון. קראטיפוס, תיאופומפוס / אפורוס. - התפתחות היסטורית זו באה לפי ש. לידי ביטוי בעובדה שבראשיתה, ביצירתו של תוקידנס, אין ההיסטוריוגרפיה תולה עצמה באישים והיא מגיעה לבסוף לידי הדגשה חד-צדדית של האישים הפועלים, האפיינית להיסטוריוגרפיה בתקופה ההלניסטית. בהתאם לטיב ההלניסמוס, מובילה הדרך לבסוף בהכרח לתולדות האוניברסאליסטיות של פוליביוס. כן הודגש הנוהג האפייני לחבור הארכיאולוגיה³ מיסודו של תוקידנס (דהיינו תיאור כולל של המאורעות הקדומים - כמבוא) כמסורת מקובלת בהיסטוריוגרפיה המונוגרפית ההלנית וההלניסטית. - המבקר נמנע לפי שעה מן הדיון, אם לא הקדים הירודוטוס את תוקידנס גם בדבר בזה, שהרי אפשר לראות את הספרים א' - ד' של הירודוטוס כארכיאולוגיה של מלחמות הפרסים. במקום זה במחקרו בא ש. לידי הסיכום הבא³:

"בהיסטוריוגרפיה ההלניסטית מתבלטים שני טיפוסים היסטוריוגרפיים: א) קורות-עמים כלליות, המקיפות את המאורעות... בכמה מדינות, בלי שיהיה קשר בין תיאורי המאורעות בכל ארץ וארץ. היא הופכת היסטוריה אוניברסלית, אם היא נכתבת מנקודת-ראות פילר-סופית של אחדות האנושות והעולם, או מדינית... דברי ימי מלכות רומי האוניברסלית; ב) קורות עמים בצורה מונוגרפית, כלומר תיאור מאורע אחד במשך זמן מסוים מנקודת-ראות האישיות החזקה."

השקפותיו של קיקרו על כוונתה ומטרתה של ההיסטוריוגרפיה, כעניין טפוס להשקפה ולתורה ההלניסטית, משמשות נקודת-מוצא לסקירה על התפתחות הארכיאולוגיה בעמדתה ביחס לחיבורים השלמים. - כאן לא הושם לב במידה מספקת, לפי עניות דעתו של המבקר, למומנט הסובייקטיבי שבמקרה הנדון (טוליוס מבקש לעצמו ביאוגראף). וכן מדג ש. ללא הצדקה על נמוק שני (לא פחות חשוב מזה המובא), שהניע את תוקידנס לחבר את הארכיאולוגיה שלו. והוא: כי ראה צורך להוכיח

* מוגש בהוקרה לדודי מו"ר ד"ר משה בן החבר יוסף וואללאך נ"י במלאת לו שמונים שנה לאורך ימים טובים (כ' טבת תשי"ז).

1) השווה ביקורתיהם של R. Marcus, CP XL (1945), p. 265; י. לוי ז"ל, דרכים חדשות בחקר ההלניזם היהודי, III, ציון י' (תש"ה), ע' 203-204; וב. קורצווייל, החוקר אברהם שליט, תא"ר, ט' תשרי תש"ה (26.9.1944).

2) השווה עכשיו גם R. G. Collingwood, *The Idea of History*, 1946, pp. 17 foll.

3) ר' ע' XIII.

באמצעות ספרו שהמלחמה הפלופוניסית היתה המאורע המלחמתי הגדול ביותר עד זמנו, לדעתו. — וכאן שב ש. לנקודת המוצא שלו, ומבאר כי י. כתב ב"מלחמת היהודים" היסטוריה מונוגראפית. שונה היא בעיית הסוג (genus) של קה"י. ניתוח מבנה החיבור מראה שאין לשייכו אף לאחד מסוגי קורות העתים. קה"י הוא ספר הקשור לארץ אחת, כלומר לארץ-ישראל. ובזה הוא נבדל מן החיבורים ההיסטוריים-האוניברסאליים של אפודוס, זואילוס, אנאקסימנס, פוליביוס ודיודורוס. — המבקר רוצה להדגיש כי בספרו של י. מסתמנת נסיגה מסוימת, כבספרו של תוקידידס כלפי זה של הירודוטוס, בהתחשב עם התגלותה של ההשקפה האוניברסאלית בכתיבת דברי-הימים. — אולם למעשה אין קה"י בבחינת שלמות אחת (כדברי ש.). אלא מתחלקות הן לשני חלקים שונים מיסודם. (א) ספרים א' — י"א ז', ב' (303 §); (ב) ספרים י"ב ה', א' (237 §) — כ'. ספרים י"א ח', א' (304 §) — י"ב ד', י"א (236 §) הם לדעת ש. חוליית-ביניים. — בנוגד לש. הייתי מצייע להציב את ההפסק של זו האחרונה כבר בספר י"ב ג', ב' (128 §), ולראות בסעיפים 129 ואילך הקדמה לתיאור זמנם של המכבים. בתוצאת הדבר היתה ממציאתן הראשונה של קה"י, יחד עם חוליית-הביניים, דומה גם מבחינה כרונולוגית לחיבורו של דיוניסיוס מהאליקארנאטוס (ר' להלן). והחלק השני היה דומה לחיבוריהם של פוליביוס וממשיכיו. — חלק זה של עבודתו מסכמו ש. בצורה זו ⁽⁴⁾:

"קה"י לי. מורכבות שתי חטיבות היסטוריוגרפיות שונות ונבדלות זו מזו באופן פנימי וחיצוני. הצד השווה שבהן הוא, ששתיהן מקיפות פרק זמן מסוים של דברי ימי היהודים. עובדה זו מחייבת כי יהיו שני החלקים שייכים לסוגי היסטוריה שונים. החלק השני נקרא בשם ארכיאולוגיה ללא הצדקה. הוא שייך לסוג של קורות-עתים, *historia perpetua*, לפי קיקרו. רק את החלק הראשון יש לציין, בהתחשב עם צלצול שם חיבורו של אבהימרוס (Euhemerus). הַיִּרָה ארכיאולוגיה. בבקשו אחר חיבור, ששימש דוגמה לי. בחיבור שלפנינו, מרמז ש. על רומאיקי ארכיאולוגיה של דיוניסיוס מהאליקארנאטוס. — רצויה היתה כאן סקירה על קודמיה של ש. שהגיעו לאותן מסקנות עצמן בעניין זה⁽⁵⁾. — ציון מקורותיו של דיוניסיוס מביא לידי תיאור כולל של האנאליסטיקה הרומאית המוקדמת, המשמשת לו מקור — מלבד אחרים, ולידי תיאור פעולתו של קאטו; וכאן היה רצוי ביותר להפריד בין שניהם. — ש. מגלה, לאחר-מכן, את מהותה של האנאליסטיקה הרומאית המאוחרת, ששימשה מקור ראשי לדיוניסיוס⁽⁶⁾, ומציין את אפיו של חיבורו הוא. באופן מפורט דן ש., בהמשך דבריו, על הקווים המשותפים לשני החיבורים, קה"י ורומאיקי ארכיאולוגיה. שהינם חלוצים בשטחם בשפה היוונית, כאשר היטיב ש. להדגיש. לאחר שש. מציג את המסורת הלאומית המקבילה כמקור, ואת ההשקפות המשותפות להקדמות שני החיבורים, ולאחר שהוא מנתח ניתוח מפורט את ההקדמה של דיוניסיוס ומתאר את השקפותיו ההיסטוריוגרפיות, מנתח ש. גם את י. באופן דומה. מבחינת מושגיו על ערך ההיסטוריוגרפיה, מהותה ופעולתה. כן מובאות נקודות-מגע נוספות המשותפות לשני הסופרים: א' ההקבלה בחלוקת החיבורים (20 ספרים); ב' הנחת ברירה לקורא האמין

(4) ר' ע' XVII.

- (5) השווה J. Weiss : A. v. Gutschmid, *Kl. Schr.* IV, 1893, S. 347
H. Willrich ; E. Schuerer, *Gesch. d. jued. Volkes* I³, 1901, S. 179, Anm. 7
G. Ricciotti ; ZAT LI (1933), S. 79 בתרגומו v. I, 1937, pp. 98 sqq.
ציון ה' (ת"ש), ע' 182 והערה 8. ולבסוף כנגד דעה זו A. J. Toynbee, *A Study of History* VI, 1939, p. 445.

- (6) אין לעבור בשתיקה על העובדה כי בזמן האחרון נשמעו גם קולות. שאינם יכולים להכיר בדינאמיות כמורה-דרך נאמן לאנאליסטיקה הרומאית; השווה R. Syme, *JRS* XXXV (1945), pp. 104-5 והספרות במקום.

או לבלי להאמין במסופר⁷; ג' תיאור ריטורי; ד' הקבלה בשבלוגיות התיאור. — ספרו של פופֶס גִ'קסון⁸ לא נודע כפי הנראה לש. מתוכו יכול היה להעלות ארבע נקודות-מגע נוספות: א' הרומאים והיהודים כאחד חייבים להודות על פרסומם לטיב מוסדותיהם; ב' מעצביהם של שני העמים (משה ורומולוס⁹) מוצגים בראש וראשונה כמחוקקים; ג' התחיקה האזרחית של רומא — מזה ותורת משה — מזה נועדות מראש להימשכות בזכות מעלתם הפנימית; ד' נטייה להסביר באופן ראציונאליסטי את מעשי הפלאות המסופרים בהיסטוריה הקדומה. אמנם, עדיין יש צורך במחקר נוסף כדי לברר אם נקודות המגע האלה אינן אפייניות להיסטוריוגרפיה ההלניסטית בכלל. — כאן מסכם ש. את החלק הראשון (המכונה: הבעיה ההיסטוריוגרפית) בדברים אלה¹⁰:

“קה”י אינה יצירה אחידה... היא מורכבת שתי חטיבות שונות... החיבור, ששימש לו לי. דוגמה בשעה שניגש לעבודתו, הוא ספרו של דיוניסיוס מהליקרנסוס על קדמוניות הרומאים...”

ב'

אחרי מבוא היסטורי על מצב המחקר בשאלת המקורות הנוגע ל”קה”י, ספרים א' — י”א, סוקר ש. בחלק השני של מחקרו (בשישה פרקים) את המקורות, ומביא דוגמאות רבות של מקומות-הוכחה קולעים. ש. סבור כי אמנם השתמש י. במקורות הבאים, והוא מטפל בבירורם: א' המקרא (13 דוגמאות); ב' התרגום הארמי (10 דוגמאות); ג' תרגום השבעים (20 דוגמאות)¹¹; ד' הלכה ואגדה; ה' פילון האלכסנדרוני (4 דוגמאות); — במקום זה לא היה ש. צריך, לדעתי, לעבור בשתיקה על העובדה שחוקר חשוב כל-כך של פילון כיצחק היינמן¹² מכריע בכל כוח סמכותו המדעית כנגד אפשרות ההוכחה ש”השתמש בפילון¹³”, — ולבסוף ו': הסופרים היווניים הלא-יהודיים, ש”היה עלול להכירם (כך לדעת ש.) אך ורק בתיווכו של אלכסנדרוס פוליהיסטור. וש. מסכם¹⁴:

“המחצית הראשונה של קה”י מסופרת לפי המקרא ותרגום השבעים. במקרים רבים... בולט השימוש בתרגום ארמי, שלא היה תרגום פשוט, אלא הכיל גם פירושים מדרשיים. התוספות הרבות על ספרי המקרא... הם במדה רבה גירסא דינקותא של י. וחלקם שאובים ממקורות ספרותיים מדרשיים, ארצישראלים והלניסטיים.”

ובנקודה שש. עובר לדבר במקורות בלתי-המקראיים, חולק אני עליו. השקפתו של ש. בהשפעתו של הַלְשֶׁר¹⁵, כאילו היה י. עלול לעודד בנו את הרושם כאילו הוא בקי בספרות ההיסטורית והפֶּרִיאֶגֶטִית ובשירה היוונית במדה יוצאת מן הכלל נראית בלתי-נכונה גם מבחינה אובייקטיבית. לאחר עיון מדוקדק יותר מתברר כי מבין 23 סופרים (שי. מצטט אותם) 18 הם היסטוריונים טהורים, 2 הם המשוררים המפורסמים (4) הומירוס והיסודוס, יתרם — הֶקָאטָאוס מֶאֶבֶדֶרָה, הסיבילה ואלכסנדרוס פוליהיסטור. אגב מזכיר ש. רק 20, ומשמיט את הֶקָאטָאוס מֶמְלֶת, דִּיוֹן ואלכסנדרוס פוליהיסטור; ולו ערך את הרשימה באופן כרונולוגי ולפי סוגי

(7) דוגמאות בתרגומו של ר' צ'וטי, כלעיל, ע' 99.

(8) F. J. Foakes Jackson, *Josephus and the Jews...*, 1930, pp. 247-8 ר' (8).

(9) על מותם השווה גם הערתו של IX, 1930, p. Thackeray, *Josephus...* v. IV, (בהוצאתו).

(10) ר' ע' XXVI.

(11) יחסו של י. לתרגום השבעים נשקף ברור מדבריו בקה”י א' הקדמה, ג' (108). יש לציין בצער

י. כפי הנראה לא השתמש ש. בהוצאת ראלפס (1935) של תרגום השבעים.

(12) למשל: I. Heinemann, *RE XVI*, 1935, Sp. 375; 8 ff. s. v. Moses.

(13) H. Guttman, *Die Darstellung der juedischen Religion bei Fl. Josephus*, השווה

1928, S. 3, Anm. 16; ועשיו גם י. לוי ז”ל, כלעיל, ע' 204, הערה 16.

(14) ר' ע' XLIX.

(15) G. Hoelscher, *RE IX*, 1916, Sp. 1965 s. v. Josephus 2 ר' (15).

המחברים היה זה משובח. — מדוע לא יתקבל יותר על הדעת, כי י. בגשתו לחבר את קה"י, השתמש כדוגמה ב כמה חיבורים של סופרים שעסקו בנושא דומה בעמים אחרים? וכמובן, כי אין הדבר מחייב כלל שיהיה בקי בספרות בכלל, למען קביעת המקורות שבהם השתמש י. ויחסם זה לזה (בין ששימש כמקור קומפילטור, כפי שחושבים ה'לשן וספרידובסקי', שאינם מציינים את שמו, וגם ש. המפרש בשמו של אלכסנדרוס פוליהיסטור, ובין ש. בעצמו ליקט את הפסיפס שלו ממקורות שונים⁽¹⁶⁾) וזקוקים אנו לפירוש שיטפל בסגנון ובמקורות ויהיה עוקב אחרי הטכסט של י. ומבוסס על המלון של תאקריי-מרקוס, סיומו יש בו משום צורך דחוף. וחקירה, שלה משמש מוצא המוטיב (למשל, יוסף: ספרידובסקי, בראון), אינה עוזרת ואינה מוסיפה כאן מכול וכול.

ג'

בחלק השלישי של המחקר נותן ש. בארבעה סעיפים ברור סגנוני מעמיק בדבר 'מבחרו' לחלוקתו, סדורו והרצאתו הספרותית של החומר המקראי בספרו שלי. מבחינת המבחר מדגיש המהדיר ש. מתעלם כמעט לגמרי (בניגוד למה שקבע בעצמו⁽¹⁷⁾) מספרי הנבואה ומספרי השירה והמחשבה — דבר שמקורו מן הסתם בעיקר בטיבו של ספר קה"י (ש. עצמו אינו מעיר על-כך) כיצירה מספרת, היסטורית — ואינו נותן מן המקרא אלא מבחר, כלומר את חלקו הסיפורי; ולא-עוד, אלא שהוא נגפה אף אותו, ואשר לחלוקה, מגיע ש. לידי מסקנה, שבספרים א"י יש לראות את היסוד העיקרי בהרצאת הגדידה מארץ-ישראל והשיבה אליה, בעוד אשר הספרים ה"י"א מסתיימים כל אחד באיזה מאורע מכריע. — אגב-כך נעלם מעיני ש. בנמקו את סיומו של ספר ז', שאף הנוסח הלוקיאני של תרגום השבעים מציב נקודת-הפסק מסויימת באותו מקום עצמו שבו מסיים י. את הספר. אם נוסיף על-כך גם את שילובו של ספר רות בסיפורו של י. ממש כמו בנוסח תרגום השבעים (עובדה שראלפס⁽¹⁸⁾ הסיח דעתו ממנה כפי הנראה) נווכה עוד יותר עד-כמה מסתמך י. בחלוקתו על תרגום השבעים בספרים ד', ו"ח. הערה מעניינת מביא גם נָבֶר⁽¹⁹⁾ בעניין גדלם של הספרים הבודדים בקה"י. מתוך התחשבות במסגרותיו של ש. ובעובדה, שקבע ובר, בדבר שוויון גדלם של הספרים א"ה, ו"ח, ו"ט' י"א (עובדה שאין ובר יודע את שטתה), מציע אני, שלא כש. לקבוע את הפסיקה לא אחר ספר ד' אלא אחר ספר ה' של קה"י⁽²⁰⁾, ואז תתקבל חלוקת חצי עשור; השווה ל'ניוס וכו'. נהיה למדים אפוא שהספרים א"ה מכילים את פרשת-הבראשית [Vorgeschichte] (גדידה והתיישבות), ואילו ספרים ו"י את תקופת המלכים⁽²¹⁾.

אגב חקירת הדרכים של סידור החומר על-ידי י. מייחס לו ש. עקרונות מיוחדים; אולם אין הוא מברר מיניין לו דבר זה. ש. קובע כי קה"י נכתבו לפי תכנית ספרותית, שמתרתה

(16) לשאלה זו השווה גם R. Laqueur, *Hermes* XLVI (1911), S. 175.

(17) את פרטי כתבי (קדשון) יציין חיבורינו בדיקנות בהמשך הסיפור דבר דבר במקומו... בלי להוסיף או לגרוע דבר [(קה"י א' הקדמה, ג' (17 §); השווה ד' ח', ד' (196 §); י' י', ו' (218 §)].

(18) ר' A. Rahlfs [וכן], *Septuagintastudien*, Heft 3, 1911.

(19) ר' W. Weber, *Josephus und Vespasian*, 1921, S. 60, Anm. 1.

(20) השווה ר. לאָר, כלעיל, ע' 167. אמנם לאָר אינו מרגיש פסיקה בין ספר ה' וספר ו' אולם הוא קובע בצדק שחסר הביטוי היווני המקשר δέ-ἐν. בהמשך להערת לאָר חפצתי לראות ברישא של ספר ו', הפותח בביטוי של י. "ὡς προεῖρηκαμεν αὐτὸν ἔμπροσθεν" (ὡς, הערה מקבילה לביטוי של י. "ἐν τῇ πρὸ ταύτης βίβλῳ δεδηλώκαμεν", שגם הוא מעין סיכום-חזרה וכך מהווה גם דבר זה — אפילו מבחינה חיצונית — פסיקה בין שני הספרים.

(21) ודבר זה כנגד דעתו של נָבֶר שמעיר: inhaltlich lassen sich diese Gruppen nicht zusammenfassen.

היתה לשווה לחיבור צורה של יצירה שתוכל למצוא את מקומה בספרות ההלניסטית²², על-סמך ההוכחות הבאות: מבחינת הצורה – ריכוז החוקים, הרשומים במקומות שונים בתורה, בשתי נקודות; ובניגוד לשיטת המקרא, המספר את קורותיו של מלך אחד מישראל ואחד מיהודה לסירוגין במילואן, טיפול במלכי שתי הארצות, שמלכו באותו זמן, בבת-אחת. ומבחינת התוכן – במרכז הסיפור עומדת אישיות אחת או שתיים... מתוך שאיפה... להבליט את גדולתו של ישראל – אפילו... השלישית. – רצוני להצביע כאן על סופר נוסף ששימש מופת לי, הוא פוליפיוס; עובדה זאת כבר קבע אותה שולטן²³ לגבי מלחמות היהודים, אבל כוחה יפה גם לגבי קטעים ידועים של קהי.

ש. חוזר ומחלק את דרכי התיאור או הרצאתו הספרותית של י. לחמישה סעיפים נוספים: א' צורת הדיבר; ב' תיאור דמויות המקרא; ג' תיאור סיפורי המעשים של המקרא; ד' ההשקפות הדתיות; ה' ההשקפות הלאומיות והמדיניות.

בסעיף א' הוכח שצורת הדיבור בדרך-כלל אינה ריטורית, במובנם של 'הסופיסטיקה השנייה' והאטיקיסמוס, שאת שאיפותיהם מתאר ש. שכן שפת י. שפת הקליני היא. ש. קובע כי: י. נהג בערך לפי כלל זה: חלקים אלה... שהיה בהם מקום לפרחי לשון... (נאומים ועלילות אהבה) קושטו... ואילו פרקים רגילים... נכתבו באמצעים פשוטים... יש הבדל עיקרי בבחינת הסגנון בין המחצית הראשונה (המבוססת בחשיבות רבות על תרגום השבעים)... למחצית... השנייה (המבוססת על מקורות יווניים ועל הספר מלחמות היהודים²⁴). בסעיף ב' מעלה ש. מתוך תיאור הדמויות המקראיות, אותו תיאור שבו משתמש י. בשעה שהוא מציגן בהתאם לצביון הנפשי, ובפיהן נאומים גדולים ברוח הסטואה²⁵, וחיי האישות שלהן טבועים בחותם הפסיכולוגיה, כי אלה הן דמויות מעוצבות ברוח הרומן ההליניסטי.

גם בסעיף ג' – בסיפור המאורעות המקראיים – קובע ש. ...הכנסת מושגים הקרובים לרוחו (של הקורא ההליניסטי) עלתה במחיר חלק ידוע מן הדיוק (לטובת ההתייגות). וכך נוצר ספר תעמולה... לעם היהודי... ולי. הסופר²⁶. בסעיף ד' הוא מרצה את תיאור התפיסה הדתית של י., ואגב כך מחליט הוא, ללא שקלה וטריה מדעית וללא הוכחות, שי. קבל כמה מושגים דתיים חשובים של היוונים (צביון ההליניסטי). סעיף ה' מסתיים, לאחר תיאור מפורט של האנטישמיות בימי קדם, בהרצאת דעותיו הלאומיות והפוליטיות של י. ושיאו המוצלח הוא ציורו המקורי של י. כמטיף לרעיון הגולה ומצמד בזכותו, ואמנם תמונה זו לא זכתה להערכה כללית (בניגוד לדעתו של טוֹיִנְבֵּי²⁷).

*

כפי שהשתדלתי להראות בסיכום הנ"ל, שלצערי אנוס הייתי לנהוג בו צמצום רב, מצטיינת עבודתו הפורייה של ש. בסיכומים מועילים בסוף כל הפרקים והסעיפים ובחלוקה שקופה, המעידים על עיבוד טוב ומעמיק של החומר. דבר זה אין כוחו יפה לגמרי לגבי החלק הראשון וראשיתו של החלק השלישי, שבו לא נראית הבדלה ברורה בין המבחר ובין הסידור. ובאלה יש עדיין מקום

22 ר' ע' LVIII.

23 ר' 4, Anm. S. 78 f., [=ZDPV LVI], 1933, A. Schulten, Masada; והשווה Gercke=Norden, Einleitung I³, P. Wendland, M. Pohlenz, Teil III, S. 165, 1927; ר' למטה הערה לעמ' XIII.

24 ר' ע' LX.

25 אגב, אין הדבר ודאי כל-עיקר אם העמדה הפילוסופית-הסטואית איננה – שלא כדעת ש. – תוצאה של רעיונות משותפים הנובעים מתוך סיכום של מהלך מחשבות שונה.

26 ר' ע' LXXII.

27 ר' טוֹיִנְבֵּי, כלעיל III², 1935, ע' 294–296.

לשיפור מתוך חלוקה טובה יותר של החומר. אמנם, החקירה המדעית לא נתקדמה תמיד, אבל לעומת זה נעשה כאן כפי הנראה הנסיון הראשון – ובעברית בוודאי ראשון הוא – בצורה מושכת ומאלפת, להעמיד את קה"י על אפיו כבעייה היסטוריוגרפית ומפעל ספרותי, ולהציגו לעומת הרקע. כדרכו של מבקר, שיש לו תמיד משאלות וכן תיקונים לפרטים שונים, אפרט גם אני כמה מאלה להלן. יש להצטער על חוסר ביבליוגרפיה כוללת בראש הספר. לגבי הקורא שאינו בקי בחומר, יש בכך משום לפגמי עור, אם אין ש. רושם את שנת הופעת הספרים שהוא מצטטם בהערותיו, ולא תמיד הוא מרמז על המהדורות האחרונות (אגב הערות אלה גדושות שגיאות דפוס). כן רצוי היה בכמה מקומות שהמחבר יתחום תמיד ברורות בין הרכוש המדעי המקובל לבין מסקנותיו הוא, מאחר שהוא מסתמך גם בפרטים שונים על עבודות קודמיו. ועוד היה ש. מיטיב עם הקורא אילו הוסיף בביטויים לועזיים את הכתיב הלועזי בסוגרים. כך רשמתי לעצמי: טִיכִי (τύχι), ע' XXII; פִּרְיָאָגִיסִי, ע, XLIV; פּוֹלִיס (πόλις), ע' LVIII.

ואשר לפרטים, שבוודאי אין בכוחם לגרוע כל עיקר מכל הטוב הצפון בחומר המוגש, ברצוני לציין עוד לשם תיקון:

ע' [XI], הערה 1 – שאלה לחוד היא אם רשאים אנו לדבר על פניות אצל הירודוטוס; כנגד אפשרות זו ר' למשל W. Schmid, *Gesch. d. griech. Lit.* I, 2, 1934, S. 580 ff. וגם Lieselotte Solmsen, *CP XXXIX* (1944), p. 250 מתנגדת למציאות מה שהיא קוראת *pro-Athenian bias*, שעליה מדובר בספרות שהיא מביאה (שם, הערה 21). ע' XIII – התקפת חניבעל על סאגונט אירעה בשנת 219, ולא בשנת 220. תיאורו של פולִיביוס מתחיל בעצם במאורעות שנת 264 לפני ספ"ה, וחוזר לאחור עד 398 [מבנה מודרג של תיאור, שאפשר למצוא כמותו גם אצל י. (חיקוי I)]. התיאור המפורט פותח באולימפיאדה ה-140²⁸, היינו בשנת 219/220.

יקירו מבקש מלנקיוס מונוגרפיה על קשר קאטילינה²⁹; ביטוי של ש.³⁰ תפקידו במלחמת האזרחים הוא לפחות מטעה.

ע' XX – פאָביוס מאַפְסִימוס וקִינְטוּס סאַבִּיוס פִּיקטוֹר הם שני אישים שונים, ויש איפוא להבחין ביניהם. – קאטו כתב יותר מספר אחד על תולדות רומא, ודבר זה מן הרצוי היה להבהירו. ע' XXII – כי לִיבִיוס השתמש בדיִוִינִקְיוֹס, דבר זה מכחישים הכול³¹; ואף לא ייתכן הדבר מטעמים כרונולוגיים. – בתארו את העמדה לגבי הזיוף בספרות הקלאסית (עיין בשאלה זו אצל רוֹנְדֶנְבֶּרג³²) אין ש. קולע לנקודה המכרעת.

ע' XXXI – ש. טוען כי מלת Ἑβραϊσμός משמשת בפי י. רק בהוראת ארמית. במדה שמסתמך ש. על תַאֲבֶרֶי³³ – לא הבין אותו, שכן תַאֲבֶרֶי אומר: ...might... include Aramaic... מתוך בדיקת העניין אגב השימוש במפתח של גִּיָּה נתברר לי, שאין הדבר כדעת ש. ע' XXXII, נקודה 6 – מה שמספר ש. יש בו כדי להוכיח ש. שלט בלשון הארמית, אבל רק זאת בלבד, ולא יותר. ואף שפִּיִּדוֹבֶסְקִי³⁴, שש. מסתמך עליו, אינו רוצה להוכיח יותר מזה

(28) ר' Polyb. 3; 16, 7.

(29) השווה Cic., *ad fam.* 5; 12, 4 init.

(30) ר' ע' XIII, ש' 7 מלמטה.

(31) השווה עכשיו גם L. Ross Taylor, *CP XLI* (1946), p. 9, adn. 35.

(32) ר' A. Rosenberg, *Einleitung und Quellenkunde*, 1921, S. 166 ff.

(33) ר' H. St. J. Thackeray, *Josephus...*, 1929, p. 81.

(34) ר' H. Sproedowski, *D. Hellenisierung d. Gesch. v. Joseph in Aegypten*

bei Fl. J., 1937, S. 116, והשווה הוצאת תַאֲבֶרֶי למקום [קה"י ב' ו', א' (92)].

במקום הנדון. — ללא כל הוכחה אומר ש.: הפירושו (של השם אפרים בספרו של י.) מבוסס על המלה הארמית "פרע", שמצא י. בטופס הארמי שלו.

ע"י XLV—XLVII — ש. מספל בפרוטרוס בקהי"י א', ה' (23 §) [כך! בספרו של ש. נפלה שגיאת דפוס]. המשובש לדעת מלומדים שונים. הוא משתדל לרפא את השבר בתיקון חריף של הנוסח. על כך יש להעיר:

א' על הספרות המצוטטת בדבר רצח סנחריב ועלייתו של אסרחדון על הכסא אפשר להוסיף עוד שלושה חיבורים³⁵, שיש בהם כדי להגיה אור מכריע על השאלות ההיסטוריות.

ב' תיאורו של ש. את מצב המקורות, המורכבים משני יסודות: כתובות ודברי סופרים, אינו מדויק כל צרכו ואף משובש: א' בניגוד למצבת נבונאיד ולכרוניקה הבבלית, כוללת פריסמה ב' סיפור המזכיר כמה בנים המשתתפים במרד באביהם. ב' ואשר למסורת הספרותית, ראשית — מזכיר גם דיוניסיוס מתל-מחרי³⁶ כמה בנים; שנית — יש לציין כי ככל הנראה לי נעלמה עד היום מעיני החוקרים נקודה נוספת שאינה נטולת ערך: במסורת הארמינית של אֶבְסֶפְיוֹס — באחת מקבוצות כתבי-היד, שאותה מציין קְרִיסְטֶס במבואו כעדיפה על האחרות, אבל את גרסאותיה לא קיבל במקרה זה בסכסט מסיבות בלתי ידועות — מסופר גם-כן על בנים; ושלישית — נזכרים כמה בנים גם באגדה הארמינית, לפי ירמיה³⁷. ממצב דברים זה, השונה מתיאורו של ש., נמצאו למדים שהמקרא וי. המספרים על בנים שרצחו את סנחריב³⁸, אינם מבודדים גם במסורת הספרותית (כלומר זו שאינה קשורה בכתובות); ועל-כן אין ביסוס לדעתו של ש., כי ייתכן שבספרו של י. נתמזגו — או מן הדין שיתמזגו — כמה יסודות בנקודה זו. לכן יש להניח, שהידיעה המקראית, המדברת על רוצחים, מקורה באמת במסורת טובה. ג' מתוך התחשבות בדעתו של נייך³⁹ אין לפסול את גְרִיגִילוס (בדברי אֶפִיֶדִינוס) כאישיות היסטורית. ואם כך נמצא שסיפורו של אבידינוס שונה תכלית שינוי מסיפורו של י.

ג' ש. טועה לפי דעתי בתפיסתו של המקום הנדון. הצירוף: $\mu\epsilon\tau' \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\varsigma$ אינו מדבר על יחסו (של אסרחדון) אל בני משפחתו, כי אם על יחסו אל בני-משפחתם של רוצחי סנחריב. מתוך התחשבות במקומות דומים⁴⁰ ברור הדבר כי $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\varsigma \mu\epsilon\tau'$ צאצאי רוצחי המלך הם, כלומר בניהם של תובעי כסא המלכות, שאסרחדון — האח הצעיר — התעלם מזכויותיהם (וזכויות אלה היו נודעות לבניהם של מי שהיו זכאים במלוכה). עם זה נתברר לדעתי המקום הנדון ומיותר איפוא תיקונו של ש., שהוא בבחינת *lectio facilior*. קל וחומר שאין לראות במקום הזה הוכחה לדעתו של ש., כי אלכסנדרוס פוליהיסטור שימש מקור יחיד לי. גם במקומות שאין הוא מצוטט, כהנ"ל. ע' LXXIII — מתוך שימוש במספר רב של דוגמאות מן הספרות העתיקה (המלונים ואף לידל-סקוט עשויים להטעות) התומכות את דעתי, נוטה אני למסקנה כי $\tau\omicron \theta\epsilon\iota\omicron\nu$ נקלט מחוגי האנטיקה האלילית⁴¹.

C. F. Lehmann-Haupt, *Zur Ermordung Sanheribs...*, *Klio* N. F. 8] ר' 35 (1933), S. 165-185; T. Bauer, *ZFA* XLII, N. F. 8, (1934), S. 170-184; E. Meyer, *Gesch. d. Altertums* III², hrsg. v. H. E. Stier, 1937, S. 66 (חשוב ביותר ע' 67, הערה 1).

Eusebii canonum epitome ex Dionysii Telmaharensis chronico petita... ill. ר' 36

C. Siegfried et H. Gelzer, 1884, p. 21

A. Jeremias, *D. AT.*...⁴, 1930, S. 1596 ff. ר' 37

38 השווה סנהד' צ"ו, ע"א; איכ"ר, פתיחתא ל'; מדרש תהלים, מזמור ע"ט (בז"ר, קע"ט

ע"ב-ק"פ ע"א).

E. F. Weidner, *RE* XVII, 1937, Sp. 28, s. v. Nergilos ר' 39

Aristeas, 208, 279; *Act.* 7, 5 (cf. 13, 25); 19, 4 כגון 40

Aischyl., *Ch.* 958 (cf., ed. G. Thomson, v. I, 1938, p. 273); השווה 41

ע' LXXIV, הערה 63 – במקום הזה מן הדין היה להדגיש, שרק האטימולוגיה המקבילה לעברית – μέσσοι = לקח חבל – היא הנכונה מבחינה בלשנית.

ע' LXXV, הערה 67 – הסתבכותו של י. במשפטו של פלאוויוס קלימנס בימי דומיטינוס (ולא אספטיאנוס, כדברי ש.) מסופקת עד-כדי-כך⁴², שהזכרתו של עניין זה יש לראותה מיותרת; מכל-מקום אין מן הראוי להסיק ממנו מסקנות על מצבו הכלכלי של י..

ע' LXXVI – מתיאורו של ש. את האנטישמיות בימי-קדם (ועד תקופת י.) דומה שלא הכיר את מאמרו המצוין של ג'ל⁴³. ממנו יכול היה להיווכח, כי – בניגוד לדעתו של צ'ריקובר בספרו האחרון⁴⁴ – אין זכר להתנגשויות אנטישמיות באלכסנדריה של מצרים⁴⁵ לכל הפחות עד התקופה הרומאית. שתי הערות טובות של ג'ל לשאלה היהודית באלכסנדריה, דהיינו שהיהודים היו תמיד מחסידי רומא⁴⁶, ואילו בני אלכסנדריה היו ממתנגדי האימפריום הרומאי, והעובדה שהיסודות האחרים השונים שבאוכלוסיה הלא-יהודית גרמו לנקיטת הצעדים האנטישמיים מצד השלטון, ראויות היו לתשומת לב ולהדגשה.

לא הייתי רוצה לסיים את דברי הביקורת בלא שאביע את הערכתי על התרגום הטוב של גוף הספר. על פרטים ייתכן לדבר עוד במקום אחר; על ערכו העברי הספרותי ידונו אחרים המומחים לכך. רציתי להדגיש, שהציבור חייב להכיר טובה רבה למוסד-ביאליק, שאיפשר את הוצאתה של היצירה הזאת בעברית. אנו מחכים בקוצר-רוח לפרסום המחצית השנייה של התרגום שתביא את המעשה הזה לידי גמר. ומי יתן שבסופו יוכתר המפעל בפרסומה של המונוגרפיה על יוסף בן מתתיהו, שעל צאתה לאור בעתיד כבר נמסרה הודעה.

ק. שמעון ואלאך

Eurip. I. T. 911; Aeschin., 1, 14; Xen., Mem. 1; 6, 10; 1; 4, 18; Antiphon, Or. 6, 4; Polyb., 11; 7, 3; 32; 25, 7; Diod., 1, 6; 13, 3; 16, 60; 17, 118; Arr., An. 1; 26, 2; 7; 30, 2 (cf. ed. K. W. Krueger, 1851); Plut., Alex. 27; O. Kern, D. Religion d. Griechen I, 1926, S. 127 ועוד; Marc. Aur. 12; 5, 1; 12; 14, 3; & Anm. 5; C. H. Moore, *The Religious Thought of the Greeks*...², 1925, pp. 163 f. Stein, RE VI, 1909, Sp. 2538 s. v. Flavius 62; Schuerer III⁴, 42 (השווה: S. 168 ff., Anm. 57; S. Krauss, JE V, (1912), p. 406 s. v. Flavia D. Hoelscher, RE IX, Sp. 1940, 34 ff.

H. J. Bell, *Anti-Semitism in Alexandria*, JRS XXXI (1941), pp. 1-18 ר' 43

ר' א. צ'ריקובר, היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית-הרומית לאור הפאפירולוגיה (תש"ה), ע' 261.

ר' ג'ל, כלעיל, ע' 3-4.

46 (השווה גם א. צ'ריקובר, כנסת ס' (תש"ה), ע' 144; ר. מרקוס, התקופה ל'–ל"א

(תש"ו), ע' 860.